

PRIEIGOS PRIE ARCHYVŲ DOKUMENTŲ PATIRTYS

DANUTĖ KONTRIMAVIČIENĖ

Vilniaus universiteto Knygotyros ir dokumentotyros institutas
Universiteto g. 3, LT-01513 Vilnius, Lietuva
El. paštas: danute.kontrimaviciene@kf.stud.vu.lt

Žinios apie prieigos prie dokumentų galimybes leidžia geriau suvokti prieigos prie dokumentų sampratą ir jos problematiką. XIX–XX amžiaus archyvai atvėrė savo duris ir pradėjo dalintis sukaupta informacija su visuomene. XXI amžius be technologinių iššūkių paveldėjo ir XX a. antrosios pusės prieigos praktiką, kuri daugelyje šalių yra reglamentuota archyvų srities teisės aktais. Straipsnyje siekiama aptarti prieigos prie dokumentų raidą ir prieigos praktiką pastaraisiais dešimtmečiais. Skirtingos šalių tradicijos ir praktika, taip pat tų šalių teisinė sistema suformuoja gana didelę prieigos prie dokumentų, saugomų archyvuose, sąlygų įvairovę, kurią būtina žinoti norint vienoje ar kitoje šalyje tyrinėti dokumentus.

Reikšminiai žodžiai: prieiga, dokumentas, archyvai, ribojimas, informacija.

Prieiga prie dokumentų suteikia galimybę tyrinėti archyvuose¹ sukauptus dokumentų lobynus. Tai, kad galima ateiti į archyvą ir be apribojimų skaityti norimus dokumentus, yra ilgai trukusio archyvų laisvėjimo proceso rezultatas ir naujas etapas, susijęs su šioje institucijoje sukauptos informacijos viešinimu, prieinamumu ir sklaida. Ilgą laiką archyvai tenkino tik administracinės valdžios poreikius, o suteikti mokslininkams prieigą prie dominančių archyvuose saugomų dokumentų buvo tik šalutinė funkcija. Dažnai būtent archyvo savininkas sprendavo, su

kokio laikotarpio dokumentais bus galima susipažinti, o kurie ribojami ir neprieinami.

Dar XX a. pirmojoje pusėje prieiga prie archyvų dokumentų buvo sudėtinga. Daugelyje šalių buvo keliama skirtingi reikalavimai tyrėjams, o užsienio šalių tyrėjai netgi išskirti į atskirą kategoriją, jiems nustatytos specialios sąlygos, archyvų vadovams palikta teisė nesuteikti prieigos prie dokumentų. Šios problemos persikėlė ir į XX a. antrąją pusę, tačiau tuo metu tarptautiniu mastu prasidėjo diskusija dėl per didelio archyvų uždarumo ir pradėta ieškoti problemos sprendimo būdų. Kaip pažymi Michelis Ducheinas, *tai laikotarpis, kurio metu pradėta tirti prieiga ir dar toli, iki bus baigtas šis tyrimas* [6, 5]. Šio mokslininko prieš tris dešimtmečius pasaky-

¹ Archyvai čia suprantami kaip institucijos, saugančios dokumentus, tarkim, nacionaliniai archyvai, valstybės archyvai ar kitos atitinkamus įgaliojimus turinčios įstaigos.

ta mintis aktuali ir šiandien. Nuolat besikeičiantys teisės aktai, informacijos apsaugos, atvirumo ir ribojimo pusiausvyros paieškos, informacijos prieinamumo interaktyviais tinklais problematika yra nulemta nuolat besikeičiančių technologinių, politinių ir socialinių aplinkybių. Kai kurie prieigos prie dokumentų aspektai kinta ne taip greit, tad kiekvienas naujas dešimtmetis, vykstant vis spartesnei globalizacijai, įneša naujų pokyčių. Daugelis šalių, atsižvelgdamos į tarptautines rekomendacijas, peržiūri nacionalinius teisės aktus, kuriuose nustato naujas prieigos prie dokumentų teisinės normas.

Straipsnio tikslas – prieigos prie dokumentų, saugomų archyvuose, analizė užsienio šalyse ir Lietuvoje. Tikslui pasiekti keliama šie uždaviniai: 1) išanalizuoti prieigos prie dokumentų raidos tendencijas ir įtaką darančius veiksnius, 2) palyginti prieigos prie dokumentų situaciją Lietuvoje su užsienio šalių patirtimi.

Ivano Szekely nuomone, nuo visuomenės riboti politiškai jautrius dokumentus buvo ne tik komunistinių šalių, bet ir Vakarų demokratinių valstybių patirtis. Didžiausios laisvos prieigos prie dokumentų², saugomų archyvuose, kliūtys buvo susijusios su prieigos ribojimo politika, arba tiksliau faktinių ribų tarp tų ribojimų nustatymu [27, 69]. Dar 1959 metais tarptautinėje archyvų apvaliojo stalo konferencijoje Lisabonoje buvo aptariama prieigos situacija skirtingose šalyse, o 1968 metais Madride 6-ajame tarp-

tautiniame archyvų kongrese rekomenduota nacionalinėje praktikoje peržiūrėti prieigos prie dokumentų terminų sumažinimą iki minimumo, sulyginti prieigos prie dokumentų teises visiems tyrėjams, ne tik piliečiams, bet ir užsieniečiams [21, 54]. Tai buvo paskata rengti ne vieną prieigos problemoms analizuoti skirtą tarptautinį archyvarų suvažiavimą³. Tų suvažiavimų medžiaga dažniausiai buvo publikuojama periodiniuose archyvų srities leidiniuose arba išleidžiama atskira visų pranešimų knyga.

Konferencijos ir kongresai, skirti prieigos prie dokumentų problematikai, rengiami ir

³ 1966 m. Vašingtone tarptautinis archyvų kongresas „Archyvų atvirumas tyrinėjimams“ paskatino sudaryti darbo grupes ir peržiūrėti prieigos prie dokumentų ribojimo terminų pagrįstumą. 10-oji tarptautinė archyvų apvaliojo stalo konferencija, vykusio 1967 metais Kopenhagoje, buvo skirta prieigos liberalizavimo problemoms, 20-oji – 1981 metais Osle orientuota į archyvų naudotojus („Archyvų skaitytojų informavimas ir orientavimas“). 23-oji konferencija, vykusio 1985 metais Austino, buvo skirta privatumo teisės ir prieigos prie archyvų klausimams, 32-oji konferencija „Prieiga prie archyvų. Teisiniai aspektai“ vyko 1997 metais Edinburge, o 1998 metais 33-ioji („Prieiga prie informacijos. Technologiniai pasikeitimai“) – Stokholme. Lenkijoje tuo pačiu metu vyko tarptautinės konferencijos, skirtos Vidurio ir Rytų Europos šalių archyvų problematikai nagrinėti: 1996 m. – „Vidurio ir Rytų Europa teisinių ir politinių transformacijų laikotarpiu“, 1999 m. – „Archyvinės medžiagos prieinamumas laikantis įstatymų ir pagrindinė praktika Vidurio ir Rytų Europos valstybėse“. 2001 metais vyko Europos Sąjungos konferencija Lunde „Prieiga prie oficialių dokumentų ir archyvų“, 2002 metais – tarptautinė konferencija „Archyvai informacinėje visuomenėje“.

² Laisva prieiga čia suprantama kaip galimybės be jokių ribojimų prieiti prie dokumentuose esančios informacijos.

dabar. 2012 m. rugpjūčio 20–24 d. Tarptautinės archyvų tarybos Brisbene (Australijoje) organizuotame kongrese „Pokyčių klimatas“ vienas iš akcentuojamų archyvų veiklos prioritetų – dokumentų prieinamumo užtikrinimas, tad vėl analizuojami prieigos prie dokumentų tiek teisiniai, tiek praktiniai aspektai [29]. Taip pat šiame kongrese patvirtintas „Prieigos prie archyvų⁴ principų standartas“ [22], kurio projektas archyvarų bendruomenei svarstyti ir teikti pastabas buvo pateiktas dar 2011 metais.

Minėtose konferencijose buvo analizuojamos šios aktualiausios prieigos prie dokumentų problemos: teisinis prieigos prie dokumentų reglamentavimas, dokumentų ribojimo principai, tiriama prieigos praktika ir naujų technologijų iššūkiai [6; 9]. 1983 metais publikuota M. Ducheino studija „Prieigos, naudojimo ir informacijos iš archyvų perdavimo kliūtys“ [6] buvo pirmas leidinys, analizuojantis daugumos pasaulio šalių prieigos prie archyvuose saugomų dokumentų praktiką. Jame tirta, kiek skiriasi teisinis ir praktinis prieigos prie dokumentų ribojimas. 1985 metais Ericas Ketelaaras [9] publikavo studiją „Archyvų ir dokumentų valdymo įstatymai ir reguliavimas“, kurioje prieiga prie dokumentų tirta teisiniu aspektu. Teisinius prieigos prie dokumentų aspektus nagrinėjo ir Salvatore Carbone [5], Claesas Granstromas [8], Dagmara Perer [20], Bodil Segura [26], praktinius prieigos aspektus – Patrikas Ngulube [19], Jaakas Valge ir Birgita Kibal [31]. Trumpus prieigos

prie dokumentų istorinius rakursus išskyrė Nina Bržostovskaja ir G. Cereteli [36].

Pastaraisiais dešimtmečiais atliekamų prieigos prie dokumentų tyrimų [4; 8; 19; 25; 29; 31] problematika aktuali ir šiandien. Naudojantis I. Szekely formuluojamomis *keturiomis archyvų istorijos paradigmomis* [27], straipsnyje tiriama, kaip kito prieiga prie dokumentų nuo seniausių laikų iki XXI amžiaus, taip pat analizuojama prieigos prie dokumentų ribojimo praktika. Nesant pakankamai praktinių prieigos prie dokumentų tyrimų, nagrinėjami tik teisiniai prieigos prie dokumentų aspektai.

Tiriant prieigos prie dokumentų teisinį reglamentavimą buvo išanalizuoti galiojantys archyvų veiklą reglamentuojantys užsienio valstybių teisės aktai, pateikti oficialiose archyvų svetainėse. Siekiant suvokti šio reiškinio ypatumus, buvo tikslinga apžvelgti viso pasaulio valstybių patirtį, nes vien Europos šalių prieigos prie dokumentų patirtis nebūtų atspindėjusi tikslios pasaulinės situacijos. Ieškant naujausios ir aktualios prieigos prie archyvų dokumentų literatūros, archyvų srities teisės aktų, buvo susidurta su informacijos apie daugelį pasaulio šalių stygiumi. Ši problema dar aktualesnė tiriant prieigos prie dokumentų raidą iki XX amžiaus. Nagrinėjant pastarųjų dešimtmečių situaciją paaiškėjo, kad ne visi teisės aktai prieinami anglų, prancūzų ar rusų kalbomis, dalis jų net neskelbti.

PRIEIGOS PRIE DOKUMENTŲ TEISINIS REGLAMENTAVIMAS

Šiandienos pasaulyje bet kurios valstybės gyvenimas ir visuomenės santykiai yra regu-

⁴ Čia archyvai suprantami kaip išliekamąją vertę turintys dokumentai.

liuojami teisės normų⁵. Viena pagrindinių teisinio reguliavimo priešasčių demokratinėje valstybėje – priešingų interesų grupių derinimas, jų įtvirtinimas ir palaikymas, siekiant užtikrinti visuomenės narių laisvę bei socialinę santarvę ir rimtį pačioje visuomenėje [30, 197–198]. Teisinėmis priemonėmis reguliuojami tie žmonių santykiai, kurie yra svarbiausi žmogaus teisėms įgyvendinti arba apsaugoti [30, 200]. Laura A. Millar pabrėžia, kad visi archyvai privalo pripažinti ir laikytis išorinių, jų funkcijas veikiančių reikalavimų, pavyzdžiui, teisės aktų [17, 51]. Pastaraisiais dešimtmečiais teisinis reglamentavimas apėmė vis daugiau archyvų veiklos sričių. Anksčiau archyvų veiklos reglamentavimas tilpo archyvų teisės aktuose, o šiandien daugeliui teisinių aspektų, lemiančių archyvų valdymą, tarp jų ir prieigą, be tiesioginių archyvų įstatymų, daro įtaką ir kitų sričių teisės aktai [25, 58]. Tai sritis, kur turėtų būti įgyvendintas *organiskai susijusių teisės normų egzistavimas, kai visos teisės normos susijusios vidiniu ryšiu – viena kitą papildo, parengia, garantuoja viena kitos funkcionavimą* [30, 252].

Teisinis reglamentavimas ne tik suteikia juridinį ir administracinį pagrindą, kuriuo nustatomos archyvų funkcijos, įgaliojimai ir pareigos, tačiau garantuoja piliečių teises naudotis dokumentine informacija ir do-

kumentiniu paveldu [5]. Kaip pažymi Inga Petravičiūtė, archyvų teisinė bazė nustato bendruosius archyvo veiklos principus, jo įgaliojimus, uždavinius ir funkcijas, archyvo apibrėžtų reikalavimų taikymo sritį [21, 243–244]. Skirtinga šalių istorija, juridinė tradicija ir patirtis suformavo skirtingą archyvų teisinio reglamentavimo turinį, jo interpretavimą ir reguliavimą [25, 58]. Šalys gali apsispręsti, kaip jos reglamentuos įstaigose ir archyvuose saugomų dokumentų problematiką [5; 20] – vienu teisės aktu ar keliais, tačiau įstatyme nustatytos sąlygos ir apibrėžimai visada turi būti aiškūs ir nuoseklūs.

Archyvų teisinio reglamentavimo paskirtis – sudaryti sąlygas sukurti oficialiuosius dokumentus⁶, kuriuos visuomenė galėtų bet kada peržiūrėti ir turėtų prieigą prie jų. D. Perer [20, 51] nuomone, plačiau visuomenei turi būti aiškiai išdėstyta prieigos prie dokumentų teisė ir dokumentų prieinamumo laikotarpiai. Šiandien prieiga prie dokumentų suprantama kaip teisės aktuose užtikrintos galimybės prieiti prie dokumentuose esančios informacijos ir tinkamos informacijos paieškos sąlygos [10, 147].

Teisės aktai, suteikiantys prieigos prie oficialiųjų dokumentų teisę, dalį tam tikros rūšies dokumentų įprastai išskiria kaip neviešus, tad laisvos prieigos teisė prie jų negalioja. Tokiomis sąlygomis siekiama išlaikyti pusiausvyrą tarp viešojo intereso, suteikiant prieigos teisę prie informacijos, ir poreikio

⁵ Teisėkūros subjektų (dažniausiai valstybės) suformuluota ar sankcionuota visuotinai privalomo elgesio taisyklė, garantuojama visuomeninio santykio dalyvių abipuse nauda ar valstybės prievarta ir pajėgi veikti tik kartu su kitomis teisės normomis [45, 243–244].

⁶ Oficialieji dokumentai reiškia visą bet kurios formos informaciją, sudarytą, gautą ir priklausančią viešosioms institucijoms bei susijusią su bet kuria viešąja ar administravimo funkcija.

apsaugoti kitus apibrėžtus viešuosius ir privačius interesus. Archyvų teisės aktai gali apibrėžti tam tikrus kriterijus, kuriais vadovaujantis prieiga prie dokumentų yra ribojama nustatant draudimus, sąlygas arba prieigos apribojimus, arba tai gali būti palikta spręsti vyriausiajam archyvarui ar kitam atitinkamus įgaliojimus turinčiam asmeniui. Kai valdžios institucijų dokumentai perduodami archyvams, įgaliojimus turintis asmuo nustato, prie kurių dokumentų negalima suteikti laisvos prieigos ir visas sąlygas, kuriomis perduotas dokumentas taps prieinamas [9, 85]. Taigi prieiga prie dokumentų yra reglamentuojama teisės aktų, kuriuose nustatytos archyvų pareigos sudaryti tinkamas prieigos prie dokumentų sąlygas ir asmenų teisė laisvai prieiti, jeigu tai nėra ribojama.

Prieigos prie dokumentų teisė ne tik nėra vienodai aiškiai ar tiksliai suformuluota visose šalyse, tačiau gali tapti skirtingų teisės aktų reglamentavimo dalimi, o gali būti ir vieno. Prieiga prie dokumentų, saugomų archyvuose, daugelyje šalių yra archyvų teisinio reglamentavimo objektas, tačiau kai kuriose šalyse, pavyzdžiui, Švedijoje, Suomijoje, tai buvo informacijos teisės objektas. Šią tendenciją išskiria ir I. Szekely pabrėždamas, kad šiuo metu prieigos prie dokumentų archyvuose teisė dažnai suartėja, susikloja su informacijos laisvės teise [28]. Prieigos reglamentavimo sanklotai archyvų ar informacijos teisėje turi įtakos dokumentų gyvavimo ciklo samprata, kai dokumentai neskirstomi į einamuosius, pusiau einamuosius ir neeinamuosius. Tai būtų Skan-

dinavijos šalys, kur laikomasi dokumentų gyvavimo ciklo koncepcijos, tad prieiga prie dokumentų yra vientisa, neišskiriant jų ciklo archyvuose. Šalys, kuriose buvo suformuoti istoriniai archyvai ir prieiga prie jų praktiškai buvo nesiejama su prieiga prie įstaigose saugomų einamųjų dokumentų, tapo archyvų teisinio reglamentavimo objektu. Šiaip ar taip, prieiga prie dokumentų ir jų naudojimas archyvuose yra jau antroji jų gyvavimo ciklo dalis [27, 64], kai jie būna atlikę savo pirminę funkciją. Dar 1983 m. prieigos prie informacijos teisė, pasak teisininko Jeano Rivero, buvo *naujokė žmogaus teisių šeimoje* [6, 10], o šiuo metu per 90 šalių yra priėmusios informacijos teisės įstatymus. Daugumoje archyvų įstatymų yra reglamentuojami prieigos prie dokumentų, perduotų į archyvus, principai. Skirtingai nuo informacijos laisvės įstatymo, archyvų teisinis reglamentavimas beveik nesuteikia prieigos prie einamųjų dokumentų, išskyrus tam tikras išimtis [20, 50].

Šiuo metu informacijos teisės ir archyvų teisinio reglamentavimo suartėjimui turi įtakos demokratiniai procesai, kai siekiama valdžios institucijų veiklos skaidrumo ir todėl prieiga prie dokumentų tampa individo teise, taip pat Skandinavijos šalių patirtis, kai informacijos teisė apima ir prieigą prie dokumentų, saugomų archyvuose. Be to, archyvų teisės aktuose dažniausiai lieka nuorodos į kitus teisės aktus. Atsižvelgdami į straipsnio tematiką, nagrinėsime prieigą prie archyvuose laikomų dokumentų, informacijos laisvės įstatymus aptardami tik tuomet, kai jie taikomi ir šiems dokumentams.

PRIEIGA PRIE DOKUMENTŲ IKI XX A. PENKTOJO DEŠIMTMEČIO

Vertinti prieigos prie dokumentų situaciją senovės civilizacijose sudėtinga dėl šaltinių trūkumo. Yra žinoma, kad nuo rašto atsiradimo senovės Egipte, šumerų laikotarpiu, Kinijoje ir Indijoje buvo siekiama išsaugoti dokumentus, kad būtų galima juos panaudoti ir jie būtų prijami [6, 2]. Prieiga prie dokumentų, sukurtų valdovų ar šventikų, buvo griežtai apribota ir galima tik pareigūnams arba tam, kas gavo valdovo leidimą, nes turėti žinių apie praeitį buvo svarbu valdant ir administruojant.

Pirmą kartą laisvos prieigos prie dokumentų teisės įgyvendinimą aptinkame IV a. pr. Kr. Atėnuose: privatus asmenys galėdavo ieškoti dokumentų archyve ir gauti jų kopijas, jeigu jų reikėdavo bylinėjantis teisme ar kitais tikslais [6; 36]. Prieigos prie dokumentų įgyvendinimas, nors ir trūksta žinių, reikia manyti, buvo susijęs su demokratijos idėjos gimimu. Pasak I. Szekely'o, iki tol ir daug vėliau archyvai išliko paslapčių seifais, kurių savininkai buvo informacijos monopolininkai, o prieigą, tačiau visada ribotą, suteikdavo tik jų pasitikėjimą turintiems asmenims, [27, 65]. Viduramžiais prieiga prie dokumentų, saugomų archyvuose, taip pat buvo galima tik privileijuotiems asmenims arba dokumentų savininkams, tai buvo būdinga ne tik Europos, bet ir kitoms to meto valstybėms [6; 28; 34]. Aptartas laikotarpis I. Szekely'o paradigminiu skirstymu yra *Teisės patvirtinimo* paradigmos laikotarpis [28], kai archyvai yra privatus ir dokumentai naudojami praktiniais tikslais, prieiga prie jų galima

tik su savininko (valdovo) leidimu. Šis paradigminis laikotarpis truko iki XVIII amžiaus pabaigos, kai pasikeitė archyvo savininkai ir archyvų funkcijos.

Atėnų pavyzdys, kai galima be apribojimų susipažinti su archyvo dokumentais, buvo išskirtinis iki XVIII a. pabaigos. Situacija pirmiausia pakito 1766 metais Švedijoje, priėmus Spaudos laisvės įstatymą ir įteisinus laisvos prieigos prie oficialių dokumentų principą valdžios įstaigose [6; 8; 31]. Šio teisės akto rezultatas – archyvų atvėrimas. Nors tai ir nebuvo tiesioginis tikslas, tačiau padarė didžiausią poveikį, kurį pajuto tyrinėtojai, galintys susipažinti su dokumentais [8]. I. Szekely'o nuomone, šis įstatymas *padėjo pagrindus šiandien žinomai teisinei informacijos laisvė sąvokai* [27, 65].

Jau pirmuosiuose teisės aktuose, skirtuose archyvams, prieiga prie dokumentų išskiriama kaip teisė. 1790 m. rugsėjį, Prancūzijos revoliucijos laikotarpiu, patvirtintuose Prancūzijos nacionalinio archyvo nuostatuose buvo įtvirtinta teisė kiekvienam prancūzui tam tikromis savaitės dienomis ir nustatytu laiku apsilankyti ir asmeniškai susipažinti su jį dominančiais dokumentais [34, 52]. Nuostata, jog piliečiai turi teisę tyrinėti dokumentus, saugomus archyve, buvo įtvirtinta ir 1794 m. birželio 25 d. (antrųjų Respublikos metų mesidoro 7 d.) dekrete. Tai pirmasis pasaulyje archyvų srities teisės aktas, *nustatęs piliečiams teisę reikalauti bet kurio į Nacionalinį archyvą perduoto dokumento kopijos* [27, 65]. Tačiau praėjo net 48 metai, kol Prancūzijos nacionaliniame archyve buvo įrengta skaitykla, atvėrusi vi-

suomenei duris [27, 65]. Lyginant 1794 m. birželio 25 d. dekretą su Švedijos „Spaudos laisvės įstatymu“ pirmasis reglamentavo tik prieigą prie dokumentų, kurie perduoti saugoti į archyvą, o pastarasis buvo orientuotas į einamuosius dokumentus.

Prieigos prie archyvuose saugomų dokumentų atsiradimą, M. Ducheino nuomone, lėmė demokratijos idėjos atgimimas, paveiktas Voltaire'o, teigusio prigimtinių laisvės teisę ir kritiką ir sykiu į žinias, bei Jeano-Jacques Rousseau teorijos, teigiančios, jog suverenitetas kyla iš tautos, todėl tauta turi teisę kontroliuoti lyderių, kuriuos pasirinko juos valdyti pagal socialinį susitarimą, veiksmus [6, 2]. Būtent šį atskirties tašką nurodo I. Szekely, teigdamas, kad prasidėjo *Nacionalinės paradigmos* laikotarpis [28]. Tai lemia nuostata, kad prieiga prie archyvų dokumentų jau tampa piliečių teise.

1856 m. Prancūzijos Nacionalinio archyvo nuostatuose jau atsirado teisiškai apibrėžtos prieigos ribojimo galimybės, kai direktoriui suteikti įgaliojimai *sankcionuoti prieigos suteikimą arba atsisakymą* [6, 3]. Pasak M. Ducheino, tai vėl praktiškai reiškė sugrįžimą prie archyvo vadovo savivalės. Vertindamas šio reiškinio trumpalaikiškumą mokslininkas pabrėžė, jog staigus perėjimas nuo slaptumo principo prie visiškos laisvės principo įvyko per anksti [6, 3].

XVIII a. pabaigoje gimusi laisvos prieigos prie dokumentų idėja nebuvo tinkamai įgyvendinta. XIX amžiuje Europos valstybėse steigiami archyvai visai neketino sekti Prancūzijos idėjomis. Jų tikslas buvo teikti efektyvią ir išskirtinę paslaugą dokumentų

savininkui (valdovui) ar jo administracijai. Neretai imperijos ir karališkieji archyvai net savo pavadinime turėjo būdvardį „slaptas“, kaip Vienos teismo ar Venecijos (*Scrittura segreta*), taip pat Prūsijos Slaptasis valstybės archyvas (*Geheimes Staatsarchiv* iki 1848 m.) bei Austrijos Slaptasis dinastijos, rūmų ir valstybės archyvas (*Haus-, Hof and Saatsarchiv*) [27, 65; 34, 115]. Nors XIX a. pabaigoje Leonas XIII atidarė Vatikano slaptąjį archyvą (*Archivio Segreto Vaticano*) nedidelei tyrinėtojų grupei, tačiau jo archyvo pavadinime „slaptas“ išliko iki šiol.

Iki Pirmojo pasaulinio karo laisva prieiga prie dokumentų buvo viena iš skirtingiausių archyvų veiklos sričių, kurią veikė nacionalinės tradicijos. Prieigos prie dokumentų, saugomų archyvuose, įgyvendinimas XIX amžiuje daugelyje Europos šalių buvo sudėtingas. Nebuvo nustatytos aiškos prieigos prie dokumentų taisyklės, tad kiekvienu atveju buvo spendžiama atskirai. Teisinio reglamentavimo nebuvimo tendenciją išskiria ir M. Ducheinas, teigdamas, kad dar XIX a. pabaigoje daugelis valstybių nebuvo nustačiusios prieigos taisyklių [6, 4]. Ar leisti susipažinti su dokumentais, Austrijos, Bavarijos, Danijos, Prūsijos, Rusijos, Saksonijos ir Turkijos valdžia kiekvieno tyrinėtojo atveju sprendavo individualiai. Tiek Rusijos, tiek Turkų-Osmanų imperijose reikėdavo gauti asmeninį leidimą, kad būtų galima tyrinėti dokumentus [6; 34]. Kadangi Lietuva tuo metu buvo Rusijos imperijos dalis, tad jos archyvuose galiojo analogiškos prieigos prie dokumentų sąlygos, kaip Rusijoje kur buvo būtina gauti asmeninį leidimą norint

susipažinti su dokumentais. Reglamentuotas laisvos prieigos prie archyvų principas Anglijoje, Belgijoje, Italijoje, Olandijoje, Prancūzijoje vis tiek buvo su tam tikromis sąlygomis ir apribojimais. Prancūzijoje kiekvienas pilietis, bent teoriškai, galėjo susipažinti su dokumentais, o kitose šalyse apskritai nebuvo supratimo, kad archyvai gali būti atviri visuomenės tyrinėjimams. Anglijoje buvo galima tyrinėti senesnius nei 1760 metais sudarytus dokumentus, vėlesnių dokumentų tyrinėjimas buvo griežtai kontroliuojamas. Vengrijoje be karalystės archyvaro nebuvo galima susipažinti su jokių dokumentu. Iki 1918 metų be specialaus leidimo nebuvo įleidžiama į Prūsijos karališkąjį archyvą [6; 34].

Kalbant apie laisvą prieigą prie dokumentų, reikia dar kartą pabrėžti, kad minėti teisės aktai reglamentavo tik istorinio ir mokslinio senųjų dokumentų tyrimo palengvinimą. Būtina atkreipti dėmesį, kad tuo metu archyvuose buvo kaupiami neveikiančių institucijų dokumentai, tad dokumentų chronologinės ribos visada buvo XVI–XVIII a., retais atvejais – XIX a. Taip pat nustatyti prieigos prie dokumentų ribojimo terminai prasidėjo nuo 50 ar 60 metų, o kai kuriais atvejais teismo institucijų, prokuratūros, asmens dokumentai buvo neprieinami 100 ir daugiau metų [6, 4; 34, 137]. Tad XIX a. prieiga prie dokumentų iš esmės liko tik deklaracija.

Po Pirmojo pasaulinio karo, žlugus Austrijos-Vengrijos, Rusijos ir Turkų-Osmanų imperijoms, kuriantis demokratinėms valstybėms, prieiga prie archyvuose saugomų

dokumentų palengvėjo daugelyje Europos šalių. Pamažu augo naudojimasis archyvuose saugomais dokumentais, tad Antrojo pasaulinio karo išvakarėse daugumoje Europos šalių bent teoriškai tyrėjams buvo pripažintas laisvos prieigos prie šių dokumentų principas. Kitose pasaulio šalyse – Amerikoje, Australijoje, Azijoje, archyvai formavosi daug lėtesniais tempais, tad prieigos prie dokumentų sąlygas sudėtinga nustatyti dėl informacijos trūkumo. Anot Ninos Bržostovskajos, Sovietų Sąjungoje dokumentai buvo prieinami moksliniais ir praktiniais tikslais, taip pat netaikomi prieigos prie dokumentų ribojimo terminai, netgi naujausiųjų laikų dokumentams [34, 144]. Šis autorės teiginys vertintinas kaip neatitinkantis realios prieigos prie dokumentų situacijos šioje šalyje, nes kitų mokslininkų darbuose tai nebuvo pažymėta [6; 9; 31]. Jungtinėse Amerikos Valstijose tik 1934 m. priimtas Nacionalinio archyvo aktas, kuriame vienas iš archyvo tikslų – valdyti dokumentus siekiant palengvinti jų naudojimą praktiniais ir moksliniais tikslais [34, 177], o šio archyvo pastatas pastatytas tik 1935 metais ir tik nuo tada pradėjo kaupti dokumentus, tad prieigos prie dokumentų aspektai iki Antrojo pasaulinio karo nespėjo išryškėti. Nepriklausomoje Lietuvoje Centralinis valstybės archyvas įsteigtas 1921 metais Švietimo ministerijos įsakymu, kuriame prieigos prie dokumentų sąlygos nebuvo reglamentuotos, be to, Lietuva vienintelė tarpukaryje neturėjo priėmusi archyvų įstatymo.

Tarpukario laikotarpiu griežtas skirtumas tarp atvirų ir uždarų periodų buvo pakeis-

tas įvairiomis sistemomis [31, 198–199], įterptas ribojimo periodas, kai dokumentai prieinami remiantis taisyklėmis, pavyzdžiui, prieinami tik tyrėjams, turintiems aukštąjį išsilavinimą. Be to, lygiagrečiai su minėtais trimis chronologiniais periodais, galėjo būti taikomas skirstymas pagal laikmeną, kai dalis dokumentų buvo prieinama, o prieiga prie kitų buvo ribojama ar net visai draudžiama.

XIX amžius – laikotarpis, kai archyvai pradeda atverti duris mokslininkams, ši tendencija nuosekliai pereina į kitą amžių. XX a. pirmojoje pusėje daugelis šalių pripažino principą, jog laisvą prieigą prie oficialių dokumentų galima suteikti praėjus tam tikram metų skaičiui, kuris nustatomas pagal dokumento kategoriją. Taip susiformavo „uždarumo periodų“ sistema.

PRIEIGOS PRIE DOKUMENTŲ IR INFORMACIJOS LAISVĖ

Laikotarpis po Antrojo pasaulinio karo pasižymi archyvų teisinio reglamentavimo peržiūra, kai peržiūrima tiek tarptautinė, tiek nacionalinė teisė. Be to, šiuo laikotarpiu atsiranda naujos žmogaus teisės sąvokos. Tam turėjo įtakos 1948 m. Visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje išdėstyta teisė į laisvą ir neribojamą informaciją. Deklaracijos 19 straipsnis skelbė, jog kiekvienas turi teisę <...> *ieškoti informacijos bei idėjų, jas gauti ir skleisti visokiomis priemonėmis ir nepaisant valstybės sienų* [32]. Pradedant 1950-aisiais ir 1960-aisiais Vakarų Europos šalys viena po kitos priėmė archyvų veiklos reglamentavimo įstatymus [6; 27]. Archyvų teisės aktuose jau aiškiai apibrėžiamos są-

lygos, kuriomis galima tyrinėti archyvuose sukauptus dokumentus. Šį procesą aktyviai skatino ir Tarptautinė archyvų taryba, 1948 m. savo konstitucijos 2-ame straipsnyje iškėlusį vieną iš pagrindinių tikslų – *skatinti lengvesnę prieigą prie archyvų saugyklų* [6, 10], kaip bendrą visai archyvarų bendruomenei.

Tuo metu atsiranda požiūris, kad prieiga prie archyvų dokumentų yra individo laisvė ir laisvas naudojimasis sudaro kiekvieno piliečio teisę. Taip pat lygiagrečiai pradeda formuotis informacijos teisė, kuri kai kuriais atvejais apima ir prieigos prie archyvų dokumentų reglamentavimą. Kai kuriose šalyse informacijos laisvės nuostatos yra įtvirtinamos konstitucijose⁷, o kai kur – tikrai informacijos laisvės įstatymuose [4; 6; 9]. Baigiantis XX amžiui vis daugiau šalių į konstitucijas įtraukė nuostatą apie laisvą prieigą prie informacijos. Daugelyje Vidurio ir Rytų Europos pereinamosios ekonomikos šalių, taip pat Lotynų Amerikoje numatoma prieigos prie informacijos teisė. Be to, kai kurios šalys, turinčios senas konstitucijas, įskaitant Suomiją (2000 m.) ir Norvegiją (2004 m.), priėmė konstitucijų pakeitimus, įtraukdamos teisės į informaciją nuostatas [4, 19]. Šiandien galiojančios Lietuvos Respublikos Konstitucijos 25 straipsnyje yra išlaikytos analogiškos nuostatos ir skelbiama, kad *žmogui neturi būti kliudoma ieškoti, gauti*

⁷ 1949 m. laisvos prieigos prie administracinių dokumentų principas buvo įtvirtintas Kosta Rikos konstitucijoje, 1973 m. – Filipinuose, 1976 m. – Portugalijoje, 1977 m. – Meksikoje, 1978 m. – Ispanijoje, 1981 m. – Antigvoje ir Barbudoje ir t. t.

ir skleisti informaciją bei idėjas. <...> Pilietis turi teisę įstatymo nustatyta tvarka gauti valstybės įstaigų turimą informaciją apie jį [13].

Po Antrojo pasaulinio karo informacijos laisvės įstatymas buvo tik pradėtas priimti Europos ir Amerikos valstybėse, o baigiantis XX amžiui jau galiojo daugiau kaip trijose dešimtyse valstybių. XX a. 5-ajame dešimtmetyje tik Švedijoje galiojo 1766 metų Spaudos laisvės įstatymas, suteikęs prieigą prie dokumentų ir juose esančios informacijos. 1951 metais Suomija, kurioje gyvavo liberalioji švedų tradicija, priėmė įstatymą, užtikrinantį *prieigą prie bendro pobūdžio dokumentų* [6, 20], t. y. sukurtų ar gautų valstybės įstaigų. Šie dokumentai turėjo būti prieinami visiems Suomijos piliečiams be laiko apribojimų bei nurodomi atvejai, kada galima nustatyti prieigos išimtis. Analogiškas informacijos laisvės įstatymas 1970 metais buvo priimtas Norvegijoje. Informacijos laisvės teisės šuolis⁸ prasidėjo 1976 m., kai Jungtinėse Amerikos Valstijose buvo priimtas naujas Informacijos laisvės įstatymas (pirmasis 1966 metais). 1990 metais priėmusių informacijos laisvės įstatymus buvo 14 valstybių ir jų daugėjo. Iki 2000 metų dar 19 šalių priėmė šį įstatymą ir valstybių skaičius pasiekė 33. XXI amžiaus I-ajame dešimtmetyje informacijos laisvė įsigali vis didesniame pasaulio valsty-

bių skaičiuje. 2012 metais jau daugiau kaip 90-yje šalių [1] yra priimti informacijos laisvės įstatymai ir nustatytos procedūros, kaip visuomenė gali prašyti pateikti ir gauti valstybinės valdžios institucijų sukuriamą informaciją.

Informacijos laisvės įstatymų pagrindinis bruožas tas, kad jie nustato prieigos prie dokumentų teisės principą be laiko apribojimo, apibrėždami ribojamus dokumentus [6; 9]. Prieigos prie oficialių dokumentų teisės suteikimas informacijos laisvės įstatymuose buvo visiškai priešingas tradiciniam archyvų teisiniam reglamentavimui, kur laikinas neprieinamumas su tam tikromis išimtimis buvo traktuojamas kaip taisyklė. Pasak M. Ducheino, tai buvo reikšminga naujovė prieiga prie dokumentų suvokta neišskiriant jų saugojimo vietos, taigi prieigos sąvoka pirmąkart buvo veiksmingai atskirta nuo archyvų saugyklų sąvokos. Autoriaus nuomone [6, 12], tai sukėlė ištis unikalią revoliuciją jei ne teorijoje, tai praktikoje.

Dalis šalių, kurios turi konstitucinę teisę į prieigą prie informacijos, taip pat priėmė nacionalinius informacijos laisvės įstatymus [4, 19]. Daugelis įstatymų, reglamentuojančių informacijos laisvę, panašūs, nes buvo sekama jau tokius teisės aktus priėmusių šalių pavydžiu. Informacijos laisvės įstatymai suteikia teisę fiziniams asmenims prašyti pateikti medžiagą, kurią turi valdžios institucijos ir vyriausybės įstaigos. Pasak Davido Banisaro, dažniausiai senesnieji įstatymai suteikia prieigos teisę prie dokumentų, oficialių dokumentų ar bylų, o naujesnieji įstatymai jau suteikia teisę į informaciją.

⁸ Informacijos laisvės įstatymus priėmė: 1978 m. – Prancūzija, 1982 m. – Australija ir Naujoji Zelandija, 1983 m. – Kanada, 1985 m. – Kolumbija ir Danija, 1986 m. – Graikija, po metų Austrija, o 1990 m. – Italija ir t. t.

Šiuo metu įstatymai labai plačiai apibrėžia prieigos teisę, apimdami visą informaciją, kad ir kokioje laikmenoje ji būtų saugoma [4, 24–26].

Lietuvos Respublikos teisės gauti informaciją iš valstybės ir savivaldybių institucijų bei įstaigų įstatymas buvo priimtas tik 2000 metais. Šis įstatymas užtikrina asmenims teisę gauti valstybės ir savivaldybių institucijų ir įstaigų disponuojamą informaciją ir panaudoti ją komerciniams ar nekomerciniams tikslams. Tačiau šis įstatymas, išskyrus 7 straipsnyje nustatytą privačios informacijos teikimą ir viešojo administravimo funkcijų vykdymą, netaikomas informacijai, kuria disponuoja Lietuvos valstybės archyvai⁹ [14].

Lyginant su XX a. pirmąja puse teisės į informaciją suteikimas tapo vienu iš nacionalinėms konstitucijoms būdingų bruožų. Daugiau kaip 80 šalių priėmė konstitucines nuostatas, suteikiančias piliečiams teisę gauti informaciją, tarp jų ir Lietuva. XXI a. 1-ajame dešimtmetyje valstybių, kuriose įsigaliojo informacijos laisvės įstatymas, skaičius išaugo dvigubai, šių valstybių gretose yra ir Lietuva. Kaip ir užsienio praktikoje, mūsų šalyje yra suteikta teisė gauti informaciją, tik priešingai nei Skandinavijos šalyse, teisės gauti informaciją įstatymas netaikomas archyviniais dokumentams.

⁹ Įstatyme nurodomos įstaigos, įsteigtos Lietuvos archyvų departamento prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, pavadinimas nuo 2011 m. sausio 1 d. – Lietuvos vyriausiojo archyvaro tarnyba. Šio įstatymo sąvokos kol kas nesuderintos su Lietuvos Respublikos dokumentų ir archyvų įstatymu.

PRIEIGA PRIE ARCHYVŲ DOKUMENTŲ PO ANTROJO PASAULINIO KARO

Pagal I. Szekely'o paradigmą skirstymą *Viešojo paradigma* prasideda po Antrojo pasaulinio karo pabaigos ir trunka iki 2000 metų, kai, mokslininko nuomone, prasideda *Pasaulinė prieiga* [28]. *Pasaulinės paradigmos* pradžios data, reikia manyti, dar bus tikslinama, nes I. Szekely ją skiria su klausimu [28], tačiau tą skirstymą yra tikslinga pasirinkti nustatant skiriamąją XX ir XXI amžių ribą. XX a. antrosios pusės prieigos prie archyvų dokumentų situacija yra gana plačiai išanalizuota, tad tikslinga nustatyti, kiek ši situacija kinta, ištirti kaitos tendencijas ir kas būdinga šiam procesui, lyginant su XXI amžiaus pastarųjų dešimtmečių patirtimi. Informacijos apie užsienio šalis trūkumo tendencija išlieka ir tiriant XXI amžiaus situaciją¹⁰ [2; 3]. Aptarus informacijos laisvės teisę, tiriant prieigą prie archyvuose saugomų dokumentų tikslinga nustatyti jos reglamentavimą archyvų srities teisės aktuose.

Minėtose šalyse, kur galioja informacijos laisvės įstatymai, visi dokumentai, kurie yra neribojami, yra vieši ir prieinami nuo jų su-

¹⁰ Nerasta tikslios informacijos apie Antigvą ir Barbudą, Brunėjų, Burkina Fasą, Butaną, Burundį, Džibutį, Dominiką, Kambodžą, Čilę, Egiptą, Salvadorą, Etiopiją, Farerų salas, Graikiją, Grenadą, Gvatemalą, Gvinėją, Haitį, Iraną, Iraką, Jungtinius Arabų Emyratus, Juodkalniją, Katarą, Kolumbiją, Komorus, Kongą, Libiją, Maroką, Monaką, Madagaskarą, Pakistaną, Panamą, Papua Naująją Gvinėją, Puerto Riką, Samoa, Surinamą, Šiaurės Korėją, Tadžikistaną, Tailandą, Ugandą, Vietnamą, Venesuelą.

kūrimo momento, pavyzdžiui, Australijoje, Kanadoje, Prancūzijoje, JAV ir kt., tokie jie išlieka ir kai perduodami archyvams. Tačiau šiuo metu dar didesnėje pusėje pasaulio valstybių nepriimtas informacijos laisvės įstatymas, tad archyvų teisės aktai yra vieninteliai, kurie garantuoja prieigą prie archyvuose saugomų dokumentų.

Prieigos prie šių dokumentų sąlygos daugelyje šalių reglamentuojamos archyvų teisės aktuose [2; 3]. Atsižvelgiant į tai, kaip juose suformuluotos prieigos teisės, tikslinga išskirti tris prieigos prie dokumentų sąlygų grupes. Beje, reikia atkreipti dėmesį, kad iš esmės į teisės aktus buvo perkelta prieigos prie archyvuose saugomų dokumentų praktika, susiformavusi vienoje ar kitoje šalyje. Pagrindinis grupavimo elementas yra laikotarpis, kada galima susipažinti su dokumentu, tad buvo išskirta pirmoji grupė – dokumentai, kurie yra laisvai prieinami nuo jų sukūrimo, nepriklausomai nuo saugotojo. Antroji grupė – dokumentai, kurie

tampa laisvai prieinami juos perdavus į archyvus. Trečioji grupė – dokumentai, kurie tampa laisvai prieinami praėjus nustatytam teisės aktuose terminui, nepriklausomai nuo saugotojo. Pastaroji grupė atspindi tebetrunkančią archyvų dokumentų ribojimo praktiką. Tikslinga pažymėti, kad prieigos prie dokumentų ribojimo dėl tam tikrų interesų atvejai yra vienodi visoms grupėms.

Grupę šalių, kuriose dokumentai laisvai prieinami nuo jų sukūrimo, nepriklausomai nuo saugotojo (žr. 1 lentelę), dar galima vadinti skandinaviškos praktikos. Nors ne visose iš jų galioja informacijos laisvės įstatymai, dalis turi priėmusios kitus teisės aktus, nustatančius, kurie dokumentai yra vieši. Deja, reikia pažymėti, kad archyvų įstatymai, reglamentuodami prieigą prie dokumentų, kartais palieka ribojimo periodus. Pavyzdžiui, Australijoje ar Prancūzijoje ribojimo terminas taikomas tik dokumentams, kurie nebuvo vieši pagal informacijos laisvės įstatymą. Reikia manyti, kad archyvų

1 lentelė. Laisva prieiga prie dokumentų

	Informacijos laisvės įstatymas	XX amžiaus 2-oji pusė	XXI amžiaus 1-asis dešimtmetis
Laisvai ieškoti	galioja	Australija, Italija, Japonija, Jungtinės Amerikos Valstijos, Kanada, Norvegija, Olandija, Prancūzija, Švedija	Angola, Armėnija, Australija, Belgija (išskyrus dėl būklės), Bosnija ir Hercegovina, Brazilija, Bulgarija, Dominikos Respublika, Estija, Gruzija, Indonezija, Ispanija, Japonija, Jungtinė Karalystė, Jungtinės Amerikos Valstijos, Kanada, Kirgizija, Latvija, Lietuva, Meksika, Nigerija, Nikaragva, Norvegija, Olandija, Peru, Slovakija, Slovėnija, Suomija, Švedija, Turkija, Ukraina
	negalioja		Barbadosas, Baltarusija, Eritrėja, Grenlandija, Hondūras, Kazachstanas, Palau, Paragvajus

Lentelė rengta naudojantis dabar galiojančiais teisės aktais ir tirta literatūra [2; 3; 6; 9; 19; 20; 31; 33].

teisinis reglamentavimas bus peržiūrimas ir suderinamas su informacijos laisvės įstatymo nuostatomis. Informacijos laisvės teisė lėmė, kad šią grupę papildė vis daugiau šalių, ir manytina, ši didėjimo tendencija išliks.

Lietuvoje prieigos prie dokumentų, saugomų archyvuose, sąlygas reglamentuoja Lietuvos Respublikos dokumentų ir archyvų įstatymas, nustatantis visų asmenų teisę prieiti prie Nacionalinio dokumentų fondo dokumentų (19 straipsnio 1 dalis), *išskyrus tuos dokumentus, prie kurių priėjimą riboja įstatymai* [12]. Norint susipažinti su dokumentais, prie kurių prieiga neribojama, asmuo *turi kreiptis į dokumentų saugotoją, pateikdamas rašytinį prašymą* [12], tačiau jam susipažinimo su dokumentais priešasčių neprivalu nurodyti. Ramojaus Kraujelio nuomone, šiame ir kituose Lietuvos įstatymuose yra įtvirtinta teisė gauti informaciją iš valstybės ir savivaldybių įstaigų bei susipažinti su dokumentais [11]. Vertindamas prašymo dėl leidimo susipažinti su dokumentais pildymą, I. Szekely mano, jog tai iki šių dienų simboliškai išgyvenusi informacinė

monopolija net ir demokratinėse šalyse, kur tyrinėtojai bent jau formaliai privalo prašyti leidimo [27, 65].

Antroji grupė – dokumentai tampa laisvai prieinami juos perdavus į archyvus – labai artima pirmajai. Apibrėžiant prieigos prie dokumentų sąlygas archyvų teisės aktuose yra nustatoma, kad dokumentai prieinami juos perdavus į archyvus. Esminis šios grupės skirtumas, jog reikšmę turi dokumentų buvimo vieta, t. y. prieiga taikoma tik dokumentams, perduotiems į archyvus. Toks formulavimas archyvų įstatymuose buvo prieigos prie archyvų dokumentų atvėrimas, ir tai buvo aktualu valstybėse, kuriose nepriimti informacijos laisvės įstatymai. Reikia pažymėti, kad nors oficialiai jokių prieigos ribojimo terminų nenustatyta, tačiau įtaką prieigai prie archyvuose saugomų dokumentų turi teisės aktuose apibrėžtas dokumentų perdavimo archyvams periodas. Perdavimo terminas gali būti nuo 20 iki 50 metų ir ilgesnis, nes įstaigos dažnai turi teisę prašyti nukelti šį terminą. Tad nors oficialiai dokumentų perdavimo archyvams terminas

2 lentelė. Laisva prieiga prie dokumentų, perduotų į archyvą

	Informacijos laisvės įstatymas	XX amžiaus 2-oji pusė	XXI amžiaus 1-asis dešimtmetis
Kai perduoti į archyvą	galioja	Australija, Kanada, Jungtinės Amerikos Valstijos, Naujoji Zelandija, Portugalija,	Mongolija, Liuksemburgas, Bulgarija, Izraelis, Naujoji Zelandija, Panama, Portugalija
	negalioja	Andora, Gabonas, Bulgarija, Kosta Rika, Dominikos Respublika, Izraelis, Liuksemburgas, Panama, San Marinas, Ispanija, Zairas	Kosta Rika, Kuba, Senegalas, Šri Lanka, San Marinas

Lentelė rengta naudojantis dabar galiojančiais teisės aktais ir tirta literatūra [2; 3; 6; 9; 19; 20; 31; 33].

nėra prieigos ribojimas, tačiau praktiškai jis gali lemti prieigos ribojimą nuo 20 iki 50 ar daugiau metų tose šalyse, kuriose negalioja informacijos laisvės įstatymas (žr. 2 lentelę).

Trečioji grupė – dokumentai tampa prieinami praėjus tam tikram laiko tarpui, nepriklausomai nuo jų saugotojo – yra archyvų uždarmo praktikos įgyvendinimo tąsa. Iki šiol daugelyje šalių turi praeiti tam tikras laiko tarpas, kad su dokumentais galėtų susipažinti visuomenė. M. Ducheino nuomone, šiuo atveju yra nesvarbu, kur dokumentas saugomas – ar dar valdžios institucijoje, ar archyve, – su juo galima susipažinti, nes manoma, kad praėjus nustatytam terminui dokumentų paviešinimas nesukels problemų [6, 14]. Prieiga prie dokumentų ypač problemiška tose šalyse, kuriose negalioja informacijos laisvės įstatymai. Tikslinga atkreipti dėmesį, kad prieiga nuosekliai teberibojama ir XXI amžiuje, kai išlieka administracijos veiksmų slaptumas. Pažymėtina, kad Europos Tarybos Ministrų komiteto rekomendacijoje Nr. R (2000) 13 šalių narių dėl Europos priėjimo prie archyvų politikos yra nustatyta, kad įstatymai turėtų užtikrinti prieigą prie oficialiųjų dokumentų be ypatingų apribojimų, tačiau paliktas ir kitas variantas, kad galima nustatyti *bendrą neprieinamumo laikotarpį* [18]. Lyginant su prieš tai analizuota grupe, vienintelis šios grupės privalumas yra tas, kad dokumentai yra prieinami suėjus tam tikram terminui ir jam neturi neįtakos perdavimas archyvu, nes dokumentai prieinami nepriklausomai nuo to, kur jie saugomi.

Teisiškai reglamentuoti prieigos prie dokumentų ribojimo terminai sukelia dau-

giausia mokslininkų ir kitų tyrėjų diskusijų bei nepasitenkinimo. Dėl išaugusio tyrėjų domėjimosi nesena istorija XX a. antrojoje pusėje (nuo 1950 metų) uždarmo periodai pradėti mažinti ir iki XX a. 10-ojo dešimtmečio beveik visur buvo smarkiai sumažinti. Įprasti tarpukario laikotarpio ribojimo periodai – 50, 60 ir daugiau metų sutrumpėja iki 30, 25 metų, o dalis šalių iš viso atsisako šios praktikos. Kaip pažymėjo M. Ducheinas, ilgiausias XX a. antrojoje pusėje galiojęs ribojimas buvo Vatikano slaptajame archyve, nustatytas popiežiaus Leono XIII mirties data (1903 m.), t. y. apie 80 metų. Šiuo metu prieiga prie dokumentų galima iki 1939 metų, t. y. popiežiaus Pijaus IX mirties data, tad terminas yra apie 73 metai. Mauricijuje ribojimas kaip buvo taip ir išlieka 60 metų. Kaip matome iš 3 lentelės, daugiausia šalių yra nustačiusios 30 metų neprieinamumo laikotarpį, visais kitais atvejais mažesnę ar didesnę prieigos ribojimo laikotarpį yra pasirinkusios tik po keletą šalių.

XX a. 5–8-ajame dešimtmetyje informacijos laisvės įstatymas buvo priimtas tik keliolikoje šalių, tad galime sakyti, jog daugumoje pasaulio šalių prieiga prie informacijos buvo ribojama tiek laiko, koks buvo nustatytas dokumentų neprieinamumo laikotarpis. Anot M. Ducheino, taip buvo ribojama tiek piliečių, tiek mokslininkų prieiga prie dokumentinių šaltinių [6, 15]. Padėtis gerėja XX a. 9–10 dešimtmetyje, tačiau patys bendro neprieinamumo principai išlieka ir šiuo metu. Didžiausias pokytis tose šalyse, kurios priima informacijos laisvės įstatymus, tad jais vadovaudamiesi ir tyrėjai, ir mokslininkai

3 lentelė. Bendri prieigos prie dokumentų ribojimo terminai

Ribojimo laikotarpis	Informacijos laisvės įstatymas	XX amžiaus antroji pusė	XXI amžiaus 1-asis dešimtmėtis
10 m.	galioja		Trinidadas ir Tobagas
15 m.	galioja		Kuko salos
	negalioja		Vanuatu
20 m.	galioja		Izraelis, Makedonija, Pietų Afrikos Respublika, Danija
	negalioja	Botsvana, Vengrija, Zambija Kamerūnas, Izraelis	Botsvana, Malaizija, Zambija
25 m.	galioja		Albanija, Ispanija, Naujoji Zelandija, Nigerija, Zimbabvė
	negalioja	Alžyras, Kamerūnas	Alžyras, Gambija, Kamerūnas, Maršalo salos, Singapūras
30 m.	galioja	Australija, Austrija, Prancūzija ¹¹ , Danija	Austrija, Bangladešas, Belizas, Čekija, Indija, Islandija, Izraelis, Jamaika, Graikija, Kinija, Kroatija, Lichtenšteinas, Lenkija, Malta, Pietų Korėja, Prancūzija, Rumunija, Serbija, Sirija, Slovėnija, Suomija, Šveicarija, Urugvajus, Uzbekija, Vengrija, Vokietija
	negalioja	Argentina, Bahamos, Indija, Jungtinė Karalystė, Gambija, Kenija, Lenkija, Rumunija, Senegalas, Pietų Afrika, Šri Lanka, Tanzanija, Vokietija, Zimbabvė	Argentina, Bahamos, Fidžis, Gana, Kenija, Kipras, Liuksemburgas, Naujoji Kaledonija, Mozambikas, Namibija, Sen Kitsas ir Nevis, Svazilandas, Siera Leonė, Tanzanija, Tunisas
35 m.	negalioja	Lesotas, Šveicarija	Lesotas
40 m.	negalioja	Malavis	Malavis
50 m.	galioja	Lichtenšteinas,	
	negalioja	Čekoslovakija, Gana, Dramblio Kaulo Krantas, Madagaskaras, Nigerija, Sudanas	Dramblio Kaulo Krantas, Madagaskaras, Gajana, Sudanas
60 m.	negalioja	Mauricijus	Mauricijus
nuo 1939 m.	negalioja		Vatikanas
nuo 1903 m.	negalioja	Vatikanas	

Lentelė rengta naudojantis dabar galiojančiais teisės aktais ir tirta literatūra [2; 3; 6; 9; 19; 20; 31; 33].

¹¹ Pasak M. Ducheino, 30 metų ribojimas taikomas tiksliai dokumentams, kurie dar nėra laisvai prieinami pagal laisvos prieigos prie oficialių dokumentų įstatymą.

gali gauti prieigą prie informacijos. Pastebėta, kad dalyje minėtų šalių, kai įsigaliojo informacijos laisvės įstatymai, archyvų teisės aktai nėra keisti, tad kyla poreikis juos suderinti. Žvelgiant bendrai į pasaulio valstybių praktiką pasakytina, kad sumažėjo skaičius šalių, kuriose dokumentai ribojami 50 metų, šiuo metu labiausiai paplitusi praktika – 30 metų nuo dokumento sukūrimo datos. Uždarumo periodai ir jų klasifikacija, galima sakyti, nesikeičia ir patys ribojimo terminai šiuo atveju beveik nekinta.

Aptariant šią grupę reikia paminėti, kad kai kuriose šalyse paliekamos išlygos prieigai prie dokumentų ribojimo periodu, t. y. suteikiama išankstinė prieiga, kurią dažniausiai nustato teisės aktai, paliekant teisę prašyti suteikti išankstinę prieigą. Kai kurios šalys tokios išimties nėra numačiusios. Išankstinė prieiga yra susijusi ne tik su paankstinta prieiga pagal bendrą ribojimo terminą, bet ir galioja toliau aptariamoms prieigos prie dokumentų ribojimo atvejams. Dažniausiai ministrams, atsakingiems už archyvų sritį, nacionaliniam ar vyriausiajam archyvarui arba archyvų direktoriams suteikiami įgaliojimai tiek nustatyti dokumentų ribojimus, tiek suteikti greitesnę prieigą. Numatyti šie išankstinės prieigos suteikimo atvejai [9; 20]: moksliniai, kultūriniai istorijos tyrinėjimai, oficialus pareiškėjo domėjimasis ir kt.

Įprastas archyvų tyrėjų grupių išskyrimas galioja ir XXI amžiuje, nes atliekantieji mokslinius tyrimus turi didesnes teises nei kiti asmenys, besidomintys archyvų dokumentais. E. Ketelaaro nuomone, prieiga prie dokumentų, kurie pagal bendrą taisyklę yra

uždari, gali būti pateikiami daugiausia akademių tyrimų atvejais [9, 157]. Lietuvos teisės aktuose nustatytos išimtytys tik norint tyrinėti asmens duomenis, saugomus archyvuose, nesusėjus prieigos ribojimo terminui. Tyrinėjimams leidimus išduoda Asmens duomenų apsaugos inspekcija. Rekomendacijoje dėl asmens duomenų tvarkymo atliekant istorinį mokslinį tyrimą [24] nustatyta, kad studentai gali rinkti asmens duomenis studijų tikslu tik tuomet, jeigu jie veikia universiteto (t. y. savo dėstytojo) arba kitos oficialios tyrimų įstaigos vardu. Studentas, veikiantis savo vardu ir siekiantis gauti asmens duomenis studijų tikslu, turėtų kreiptis į archyvą ir šis sprendžia, ar studentas turi teisėtą pagrindą gauti prašomus asmens duomenis.

XX a. antrojoje pusėje dar nemažai šalių buvo išskyrusios užsienio tyrėjų kategoriją, kuri šiuo metu Europos Sąjungos ir kitų pasaulio valstybių mastu taikoma nedažnai. Nors užsienio šalių tyrėjai turėjo lygias teises, tačiau kai kada prirėkdavo abipusio susitarimo [9, 85]. 1990 metais Lietuvoje priimtame Archyvų įstatyme buvo nustatyta, kad naudotis Lietuvos archyvų fondo dokumentais gali visi Lietuvos piliečiai, įstaigos, įmonės ir organizacijos, be to, piliečiams buvo suteikta pirmenybė užsienio tyrėjų atžvilgiu. Šiandien tokių nuostatų Lietuvos Respublikos dokumentų ir archyvų įstatyme [12] nebėra. Taigi *Viešosios paradigmos* laikotarpiu prieiga prie dokumentų iš buvusios privilegijos statuso tampa teise, suteikiančia galimybę tyrinėti šeimos kilmę, tautos istoriją, žymių asmenų gyvenimą [28; 58] ir tokia išlieka *Pasaulinės paradigmos* laikotarpiu.

PRIEIGOS PRIE ARCHYVUOSE SAUGOMŲ DOKUMENTŲ RIBOJIMAI

Prieigos teisė negali būti be apribojimų. Tiek tarptautinėje, tiek nacionalinėje teisėje visada lieka laisvos prieigos ribojimo atvejų. M. Ducheino nuomone, niekas rimtai neabejoja prieigos prie tam tikrų dokumentų ribojimo dėl nacionalinio saugumo ir viešosios tvarkos principu [6, 18]. I. Szekely atkreipia dėmesį, kad atviros prieigos norma visada taikoma tikrai viešajame sektoriuje ir niekada nebuvo išplėsta į privataus gyvenimo sritį. Autorius pabrėžia, kad šiuolaikinės demokratinės valstybės, valdomose įstatymų, privataus gyvenimo sferos informacinė apsauga ir visuomeninės sferos skaidrumas (informacijos laisvė) yra fundamentalios ir lygiavertės teisės [27, 69]. Todėl, jo nuomone, prieiga prie istorinės informacijos gali būti įvertinta kaip informacijos laisvės išplėtimas arba kaip naujas jau egzistuojančių laisvos informacijos principų papildymas. Prieigos prie dokumentų ribojimus nėra tikslinga pateikti raidos kontekste, nes jie yra gana stabilūs ir mažai kinta.

Tiek informacijos laisvės įstatymuose, tiek archyvų įstatymuose, siekiant apsaugoti valstybės ar žmogaus interesus, informacija gali būti ribojama priklausomai nuo šalies ar archyvų įstatymuose ar kituose teisės aktuose nustatytos tvarkos. Kokia ta įslaptinta informacija ir kiek laiko ji turi būti ribojama – diskutuotina, tačiau visada siekiama užtikrinti valstybės ar jos piliečių interesus. Tiriant prieigos prie dokumentų, saugomų archyvuose, teisės aktuose nustatytus ribo-

jimus bus siekiama išskirti tipinius ir netipinius atvejus, galinčius atskleisti ribojimų ypatumus.

Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių konvencijoje yra nustatyta, kad ribojimas gali būti *sąlygojamas tokių formalumų, sąlygų, apribojimų ar bausmių, kurias numato įstatymas ir kurios demokratinėje visuomenėje būtinos valstybės saugumo, teritorinio vienetisumo ar viešosios tvarkos interesams, <...> kitų asmenų orumui ar teisėms apsaugoti, užkirsti kelią konfidencialios informacijos atskleidimui ar teisminės valdžios autoritetui ir nešališkumui garantuoti* [7]. Šios konvencijos 8 straipsnis garantuoja, kad *kiekvienas turi teisę į tai, kad būtų gerbiamas jo asmeninis ir jo šeimos gyvenimas, susirašinėjimo slaptumas* [7]. Analogiškos nuostatos įtvirtintos ir Europos Tarybos Ministrų komiteto rekomendacijoje Nr. R (2000) 13 šalių narių dėl Europos priėjimo prie archyvų politikos, pabrėžiant, kad išimtyms būtinos demokratinėje visuomenėje ir numatytos apsaugai užtikrinti: *svarbių valstybinių interesų, vertų apsaugos* (krašto apsauga, užsienio politika ar viešoji tvarka) ir *privatų asmenų, kad nebūtų atskleista jų privatų gyvenimą liečianti informacija* [18].

Analizuojant jau atliktus prieigos prie dokumentų tyrimus ir literatūrą, itin sudėtinga sugrupuoti ribojamas dokumentų grupes, nes tam daug įtakos turi kiekvienos valstybės teisinė ir archyvinė praktika. Mokslininkai ir tyrėjai [6; 9; 31], atlikę ribojamų dokumentų tyrimus, taip pat skirtingai juos klasifikuoja į grupes. Daugeliu atveju visi sutinka, kad galima išskirti nacionalinio saugumo ir valstybės interesų dokumentų grupę, su pri-

vačių gyvenimu susijusių dokumentų grupę, valstybės ir privačių asmenų ekonominius interesus atspindinčių dokumentų grupę. Be šių trijų grupių, dar reikia išskirti privačių savininkų perduotus dokumentus ir jiems nustatytas ribojimo sąlygas bei archyvinės praktikos veikiamų ribojimų grupę.

Nacionalinio saugumo ir valstybės interesai ar užsienio politikos apsauga, ar viešoji tvarka visada tampa priežastimi riboti prieigą. Tai, M. Ducheino nuomone, dažniausia ir seniausia ribojimų grupė [6, 17]. Informacijos klasifikavimą kaip „visiškai slaptos“, „slaptos“, „konfidencialios“ ir t. t., jos valdymą, t. y. išslaptinimą ar slaptumo žymos sumažinimą, bei galimos įslaptinti informacijos sąrašą reglamentuoja ne archyvų įstatymai. Dokumentai gali būti ribojami nuo dokumento sukūrimo momento – nuo 20 iki 90 metų, priklausomai nuo šalies. Kamerūne gynybos ir diplomatiniai dokumentai, užsienio ir vidaus politikos dokumentai yra ribojami 70 metų terminu, Italijoje – 50 metų. Šiuo metu labiausiai įprasta praktika [6; 9; 31] – 30 metų ribojimas, tačiau diplomatiniais dokumentams – dar daugiau, kur terminas ilgesnis.

Lietuvos Respublikos dokumentų ir archyvų įstatymo 20 straipsnio 1 dalyje išskiriami minėti *nacionalinio saugumo, gynybos, tarptautinių santykių ir visuomenės saugumo atvejai*, taip pat *nusikalstamų veikų prevencijos, tyrimo ir baudžiamojo persekiojimo atvejai* [12]. Pagal dabar galiojančius teisės aktus šie dokumentai įslaptinami nuo 15 iki 30 metų (anketiniams duomenims nustatytas 75 metų terminas), tačiau įslaptinimo terminą

galima pratęsti iki 10 metų, pratęsimų skaičius neribojamas [16]. Tai sudaro prielaidas ilginti informacijos ribojimą. Tačiau, kaip pažymi Jaakas Valge ir Birgit Kibal, ribojami dokumentai, priklausantys šiai grupei, retai patenka į archyvus [31, 205], nes čia jie patenka jau išslaptinti.

Privataus gyvenimo apsauga yra antroji priežastis, neleidžianti susipažinti su dokumentais. Šios nuostatos įtvirtintos archyvų teisės aktuose, taip pat kai kurios šalys turi priėmusios privatumo ar panašius įstatymus (pvz., Izraelis, Jungtinės Amerikos Valstijos, Kanada, Prancūzija). M. Ducheino nuomone, sunku pateikti tikslų privatumo sąvokos apibrėžimą. Jau nuo XVIII a. pabaigos daugumoje šalių buvo pripažinta, jog piliečiai turi teisę į paslaptį, susijusias su jų asmeniniu ir šeimos gyvenimu [6, 19]. Prieigos prie archyvų principų standarte tai suprantama kaip dokumentai, kuriuose esančios informacijos atskleidimas pažeistų asmeninį gyvenimą. Tai privataus pobūdžio informacija, susijusi su fizine ir psichine žmogaus sveikata, jo asmeninio gyvenimo detalėmis, tokia informacija, kuri anksčiau nebuvo prieinama ir viešinama. Į atskirą grupę išskirti personalo dokumentai, t. y. dokumentai, susiję su darbo santykiais [22, 21] bei pačiu asmeniu.

M. Ducheinas kaip patenkančius į privataus gyvenimo sritį išskiria šiuos dokumentus: civilinės būklės įrašus ir dokumentus apie giminytės santykius (gimimai, santuokos, skyrybos, mirtys), sveikatą, turtą ir pajamas, politines, filosofines ir religines nuostatas, pagrindinius statistinius dokumentus, šeimos

garbės, profesinės veiklos dokumentus, baudžiamojo proceso dokumentus, informaciją, gautą slaptumo pažadu. Lietuvoje paprasčiausiai išskiriamas *privatumo ir kitų teisėtų privačių interesų* [12] ribojimas.

Asmens duomenų apsaugos problemos iškyla XX a. antrojoje pusėje, o XXI amžiuje tampa dar aktualesnės, nes informacinės technologijos leidžia labai lengva įsikišti į privatų žmogaus gyvenimą. Šiandieną asmens duomenų valdymą dauguma šalių yra apibrėžusios atskirais teisės aktais. Šios grupės dokumentams, kaip ir įprasta kitai privačiai informacijai, taikomi daug ilgesni ribojimo periodai nei tiems, kurie susiję su nacionaliniu ir visuomenės saugumu.

Analizuojant prieigos prie privačios informacijos ribojimo periodo skaičiavimą, nustatyta, kad jis dažnai taikomas ne tik nuo dokumento sukūrimo datos, bet ir nuo žmogaus mirties datos ar nuo gimimo datos, jei mirties datos nėra galimybių nustatyti. Ribojimų periodo ribos labai didelės – nuo 10 iki 150 metų. Įprastas prieigos prie dokumentų ribojimas yra termino, kai leidžiama susipažinti su dokumentais, nukėlimas ilgesniam nei įprasta laikotarpiui, t. y. nuo 20–30 metų pailginant iki 50–150 metų, apie 30 metų nuo žmogaus mirties, 75 metus nuo dokumento sukūrimo arba 100 ir daugiau metų nuo žmogaus gimimo.

Beje, kalbant apie privačią informaciją, dažnai įvairioms dokumentų rūšims taikomi skirtingi terminai. Civilinės būklės įrašams paprastai taikomas 100 metų nuo dokumento sudarymo ribojimas (kartais mažiau santuokos įrašams ir ypač mirties įrašams).

Panašūs terminai taikomi ir statistiniams dokumentams. Dokumentams apie konkretaus individo sveikatą taikomi ilgesni periodai, jie dažniausia skaičiuojami nuo asmens gimimo, pradedant 75 metų terminu iki 150 metų.

Žmogaus profesinę veiklą tyrėjai priskiria privataus gyvenimo daliai, tai lemia ir ribojimo terminus, nes valstybės tarnautojų ir darbuotojų asmens bylos saugomos ir yra neprieinamos (išskyrus apie save patį) bent jau jų profesinės veiklos laikotarpiu, o dažnai ir gerokai ilgiau, kaip ir civilinės metrikacijos įrašai – 100 metų, o Prancūzijoje net 120 metų [6, 9]. Lietuvoje prieiga prie dokumentų, kuriuose yra informacijos apie asmens privatų gyvenimą arba susistemintų asmens duomenų rinkmenų [12], ribojama 30 metų po to asmens mirties, o jei asmens mirties data nenustatyta, – 100 metų nuo to asmens gimimo. Jeigu nenustatyta nei asmens gimimo, nei mirties data, ši prieiga ribojama 70 metų nuo dokumentų sudarymo.

Kaip teigia M. Ducheinas, baudžiamieji teismų sprendimai yra vieši ir nuosprendžiai laisvai prieinami, tačiau tai netaikoma teisminio proceso bylomis ir ypač tyrimo įrodymams [6, 20]. Šie laikotarpiai paprastai yra nuo 50 iki 100 metų, priklausomai nuo šalies. Lietuvoje prieigos prie teismo bylų praktika pakito XXI amžiuje, nes *visa po 1999 m. balandžio 15 d. išnagrinėtos civilinės ir baudžiamosios bylos medžiaga, išskyrus medžiagą tų bylų, kurios buvo išnagrinėtos uždarame ar neviešame teismo posėdyje, yra vieša ir su ja gali susipažinti ir nedalyvavę byloje bei procese asmenys* [15]. Tos sąlygos taikomos ir perdavus dokumentus į archyvus.

Įstatymai saugo ne tik piliečių privatų gyvenimą, bet ir daug įvairių paslapčių, ypač susijusių su verslo ir pramone, taip pat patentuotas mokslinių tyrimų paslaptis. Valstybės ir privačių asmenų ekonominių interesų grupei priskiriami dokumentai, kuriuose yra verslo ir finansinės informacijos, – tai prekybos, komercinės arba finansinės paslaptys, kurios buvo gautos iš privataus asmens kaip konfidencialios, arba valstybės institucijos parengė ar gavo tokius dokumentus, kontroliuodamos finansines įstaigas [22]. Prieigai prie finansinių dokumentų taikomas nuo 20 iki 75 metų uždaro periodo, pavyzdžiui, 60 metų Norvegijoje ir Danijoje, net 75 metų – Olandijoje. Lietuvos Respublikos dokumentų ir archyvų įstatyme išskirti galimi ribojimų atvejai: *valstybės ekonominės, pinigų (monetarinės), valiutos keitimo politikos ir viešųjų ir privačių komercinių ir kitų ekonominių interesų* [12], tačiau tokios informacijos ribojimo terminai nenurodomi.

Kalbant apie prieigą prie archyvuose saugomų dokumentų reikia išskirti savininkų teisę į laisvą naudojimąsi privačia nuosavybe, kuri taikoma privatiems archyvams, tad galimi įvairūs ribojimai savininko nuožiūra, kurie būna apibrėžti perdavimo sutartyje. Beveik visose šalyse tokių dokumentų yra ir bent jau rekomenduojama taikyti praktiką, kad perduoti dokumentai nebūtų išlaptinami ilgiau nei 30 metų [6, 24]. Tačiau kokie bus ribojimai, visiems ar tik tam tikriems dokumentams, nustatoma perdavimo sutartimi ir sąlygas nurodo perduodamų dokumentų savininkas. Lietuvoje, vadovaujantis Dokumentų ir archyvų įstatymu [12], prieigos

sąlygos taip pat aptariamoms dokumentų perdavimo sutartyse.

Iš archyvinės praktikos kilę ribojimai yra susiję su geru dokumentų fizinės būklės užtikrinimu ir išsaugojimu, nes norima dokumentus išlaikyti patenkinamos fizinės būklės, tad daugelyje šalių teisiškai reglamentuota, jog prieiga prie blogos būklės dokumentų nesuteikiama (pvz., Šveicarijoje, Izraelyje, Madagaskare, Olandijoje, Naujojoje Zelandijoje ir Lenkijoje). Prieiga prie blogos fizinės būklės dokumentų nesuteikiama ir Lietuvoje. Tačiau šiuo atveju visada rekomenduojama pagaminti dokumentų kopijas, kad prieiga prie dokumente esančios informacijos nebūtų ribojama. Pavyzdžiui, Australijoje, Izraelyje ir Japonijoje vietoj originalų gali būti pateikiamos dokumentų kopijos. E. Ketelaaro [19, 163] nuomone, faktas, jog dokumentas yra prastos fizinės būklės, neturi padaryti jo turinio (kuris gali būti labai svarbus) neprieinamo.

Kiti galimi ribojimai yra susiję su dokumentų sisteminimu, sutvarkymu ir aprašymu. Prieigos prie tų archyvinių fondų, kurie yra nesutvarkyti, galimybės taip pat ribojamos teisiškai. Kai kuriose šalyse¹² su fondais, kurie yra nesutvarkyti arba kuriems trūksta paieškos priemonių, negalima susipažinti arba galima susipažinti tikrai gavus specialų leidimą ir imantis ypatingų atsargumo priemonių [16, 34]. Lietuvoje šios ribojimo priežastys teisiškai neišskirtos. Tokio apri-

¹² Argentinoje, Bahamose, Barbadosė, Belgijoje, Kamerūne, Čilėje, Kosta Rikoje, Gambijoje, Indonezijoje, Mauricijuje, Olandijoje, Naujojoje Zelandijoje, Senegale, Šveicarijoje, Jungtinėje Karalystėje, Zambijoje, Zimbabvėje.

bojimo priežastis akivaizdi – tyrėjai imdami nesutvarkytus dokumentus padidina netvarią fonduose ir dokumentų vagystės riziką. Praktiškai su nesutvarkytais dokumentais leidžiama susipažinti tik išpėjus tyrėją, kad dokumentai nesutvarkyti, ir tyrėjas gali dirbti tik prižiūrimas archyvo darbuotojo.

Ne tik archyvų teisės aktai, bet ir teisės aktai, susiję su valstybės ir tarnybos paslaptimis, privataus gyvenimo apsauga, asmens duomenų apsauga ir kt. lemia prieigos prie dokumentų sąlygas. Antai XX a. 10-ąjį dešimtmetį E. Ketelaaras kaip vieną iš labiausiai nerimą keliančių problemų įvardijo teisės aktų specifiskumą ir jų kiekį reglamentuojant atskiras sritis [9, 87], o štai XXI amžiuje praktiškai daugumoje šalių skirtingais teisės aktais reglamentuojama prieiga prie asmens duomenų, informacijos laisvė, archyvų sritis bei privatus gyvenimas.

Tiek ankstesnių, tiek dabartinių laikų mokslininkai, I. Szekely'o nuomone, yra nepatenkinti tais juridiniais barjeriais, kuriuos vertina kaip tyrinėjimo laisvės apribojimą [27, 69]. Tiek informacijos laisvės įstatymuose, tiek archyvų įstatymuose paliekamos išlygos dėl informacijos ribojimo – dažniausiai tai yra piliečių teisė gerbti jų privatumą; poreikis apsaugoti valstybių ir jų daugiašalių ar dvišalių santykių saugumą, siekis apsaugoti viešąją tvarką ir piliečių saugumą, t. y. pažeidėjus patraukti teisinės atsakomybės ir užkirsti kelią padaryti žalą. Tikslinga išskirti ir specifinius ribojimus, susijusius tik su archyvų sritimi, – tai ribojimai dėl fizinės būklės ir dėl dokumentų sisteminimo, sutvarkymo ir aprašymo.

IŠVADOS

Prieigos problematika, XX a. 6-ajame dešimtmetyje iškilusi į mokslinių tyrinėjimų lauką, iki šių dienų lieka viena iš aktualių archyvistikos tyrimų sričių. 60 metų – tai laikotarpis, kai buvo siekiama, kad dauguma pasaulio valstybių daugiau ar mažiau suderintų prieigos prie dokumentų archyvuose praktiką. Tai patvirtina priimtas Prieigos prie archyvų principų standartas, turintis dar kartą paskatinti peržiūrėti prieigos prie dokumentų principus ir juos suvienodinti.

Prieiga prie archyvuose saugomų dokumentų teisiškai pradėta reglamentuoti jau nuo XVIII a. pabaigos. Tad XX a. antrojoje pusėje ji nebelaikoma privilegija ar paslauga, kuri teikiama tik istorikams savo tyrimams atlikti, bet tampa kiekvieno žmogaus teise, garantuojama įstatymų. Daugelis pasaulio valstybių prieigą prie dokumentų reglamentuoja archyvų įstatymuose ar kituose teisės aktuose, atsižvelgdamos į įprastą konkrečios šalies praktiką. Skandinaviškosios tradicijos šalyse prieiga prie dokumentų reglamentuojama tik informacijos laisvės įstatymuose, tuo atveju archyvų srities teisės aktai turi nuorodas į šiuos teisės aktus. Galime teigti, kad informacijos laisvė daugiausia įtakos turi einamiesiems dokumentams, saugomiems valstybinėse institucijose, tačiau tais atvejais, kai dokumentų perdavimo į archyvus terminai yra dideli ar nusistovėjusi analogiška praktika, šis teisės aktas garantuoja prieigą prie informacijos.

Informacijos laisvės įstatymai suteikia prieigą prie oficialiųjų dokumentų, saugomų valstybės valdžios institucijose, taip sudaryda-

mi laisvos prieigos prie tam tikrų dokumentų sąlygas, kurios nuosekliai pereina ir į archyvus. Lietuvoje teisės gauti informaciją iš valstybės ir savivaldybių institucijų ir įstaigų įstatymas netaikomas informacijai, saugomai archyvuose, išskyrus tuos atvejus, kai tai susiję su asmens teise gauti archyvuose saugomą informaciją apie save. Prieigą prie archyvuose saugomų dokumentų reglamentuoja Dokumentų ir archyvų įstatymas, kuris numato laisvos prieigos prie dokumentų principus ir įstatymo lygmeniu apibrėžia galimus prieigos ribojimus.

Analizuojant teisinį reglamentavimą išskirtos trys pagrindinės prieigos prie dokumentų sąlygų grupės: dokumentai yra laisvai prieinami nuo jų sukūrimo, nepriklausomai nuo saugotojo; dokumentai tampa laisvai prieinami juos perdavus į archyvus; dokumentai tampa prieinami praėjus nustatytam prieigos ribojimo terminui, nepriklausomai nuo saugotojo. Šios grupės susidarė XX a. antrojoje pusėje liberalizuojant prieigos prie dokumentų sąlygas ir liko nepakitusios XXI amžiuje. Lietuva yra priskiriama pirmajai grupei, kurioje dokumentai yra laisvai prieinami nuo jų sukūrimo momento.

Ribojant prieigą prie dokumentų taikomi skirtingi laikotarpiai, atsižvelgiant į dokumentų rūšis, ir gali būti pasirenkami ribojimo periodo skaičiavimo atskaitos taškai. Ribojimo periodas gali būti skaičiuojamas nuo dokumento sudarymo, nuo asmens mirties ar nuo gimimo datos, kai kuriais atvejais galimi visi trys skaičiavimo atskaitos būdai. Prieigos laikotarpis skaičiuojamas kalendoriniais metais, pradedant kitų metų sausio pirmąją dieną. Didžiausi prieigos skirtumai nustatyti ribojant privačios informacijos grupei priskiriamus dokumentus, tai atspindi skirtingą prieigos prie asmenų medicininių dokumentų ir teismo bylų praktika.

Dabartiniai archyvų teisės aktai dažnai suteikia įgaliojimus nacionaliniam ar vyriausiajam archyvarui (kai kuriose šalyse ministrui) ar kitam asmeniui, turinčiam atitinkamus įgaliojimus, suteikti prieigą prie dokumentų, saugomų archyvuose, kurie įprastai yra uždari, arba apriboti prieigą prie dokumentų, kurie įprastai būtų prieinami. Lietuvoje teisiškai nustatytos prieigos prie asmens duomenų rinkmenų išimtys galimos tik po patikros Asmens duomenų inspekcijoje ir tik mokslinio tyrimo tikslais.

NUORODOS

1. *Access to Information Laws: Overview and Statutory Goals* [interaktyvus]. [žiūrėta 2011 m. spalio 15 d.]. Prieiga per internetą: <<http://right2info.org/access-to-information-laws#section-1>>.
2. Archival legislation 1981–1994. Albania–Kenya. *Archivum*. 1995, nr. 40. 349 p. ISBN 3-598-21240-2
3. Archival legislation 1981–1994. Latvia–Zimbabwe. *Archivum*. 1996, nr. 41. 345 p. ISBN 3-598-21241-0
4. BANISAR, David. *Freedom of Information Around the World 2006: A Global Survey of Access to Government Records Laws* [interaktyvus]. [žiūrėta 2011 m. spalio 15 d.]. Prieiga per internetą: <<http://dspace.cigilibrary.org/jspui/bitstream/123456789/25619/1/Freedom%20of%20Information%20around%20the%20world.pdf?1>>.
5. CARBONE, Salvatore. *Draft Principles for Archives and Record Legislation* [interaktyvus]. [žiūrėta 2012 m. birželio 30 d.]. Prieiga per internetą: <www.ica.org/download.php?id=2168>.
6. DUCHEIN, Michel. *Obstacles to the Access, Use and Transfer of Information from Archives: A RAMP Study* [interaktyvus]. Paris, UNESCO, 1983. 85 p. [žiūrėta 2011 m. spalio 15 d.]. Prieiga per internetą: <<http://unesdoc.unesco.org/images/0005/000576/057672eo.pdf>>.
7. Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija. *Valstybės žinios*, 1995, nr. 40-987.
8. GRÄNSTRÖM, Claes. Legislation for preservation and access in a digital world archival and related legislation [interaktyvus]. Iš *Forming The Future By Preserving The Past: First International Memory of the World Conference held at Oslo, Norway June 3–5, 1996* [žiūrėta 2011 m. spalio 15 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.unesco.org/webworld/memory/3legis.htm>>.
9. KETELAAR, Eric. *Archival and records management legislation and regulation: A RAMP study with guidelines* [interaktyvus]. Paris, UNESCO, 1985. 121 p. [žiūrėta 2010 m. rugpjūčio 29 d.]. Prieiga per internetą: <<http://unesdoc.unesco.org/images/0006/000649/064948Eo.pdf>>.
10. KONTRIMAVIČIENĖ, Danutė. Prieiga prie dokumentų valstybės archyvuose: teoriniai aspektai. *Knygotyra*, 2012, t. 58 p. 136–159.
11. KRAUJELIS, Ramojus. *Dokumentų ir archyvų valstybinis administravimas ir valstybinės archyvų sistemos veikla* [interaktyvus]. [žiūrėta 2012 m. sausio 15 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.archyvai.lt/lt/profesine-informacija_52/publikacijos.html>.
12. Lietuvos Respublikos dokumentų ir archyvų įstatymas. *Valstybės žinios*, 1995, nr. 107-2389; 2004, nr. 57-1982; 2007, nr. 4-154; 2010, nr. 79-4055, 2012, nr. 44-2147.
13. Lietuvos Respublikos Konstitucija. *Valstybės žinios*, 1992, nr. 33-1014.
14. Lietuvos Respublikos teisės gauti informaciją iš valstybės ir savivaldybių institucijų ir įstaigų įstatymas. *Valstybės žinios*, 2000, nr. 139-5008; 2005, nr. 139-5008.
15. Lietuvos Respublikos teisingumo ministro ir Lietuvos archyvų departamento prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės generalinio direktoriaus 1999 m. balandžio 15 d. įsakymas Nr. 79/13 „Dėl Susipažinimo su apygardų ir apylinkių teismuose išnagrinėtų bylų medžiaga tvarkos patvirtinimo“. *Valstybės žinios*, 1999, nr. 68-2184.
16. Lietuvos Respublikos valstybės ir tarnybos paslapčių įstatymas. *Valstybės žinios*, 1999,

nr. 105-3019; 2004, nr. 4-29; 2010, nr. 157-7971.

17. MILLAR, Laura A. *Archives principles and practices*. London, 2010. 280 p.

18. *Ministrų Komiteto Rekomendacija Nr. R (2000) 13 šalių narių dėl Europos priejimo prie archyvų politikos* [interaktyvus]. [žiūrėta 2012 m. sausio 15 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.archyvai.lt/lt/teisine-informacija_51/kiti-dokumentai/europos-instituciju-dokumentai.html>.

19. NGULUBE, Patrick. Nature And Accessibility of Public Archives in The Custody Of Selected National Archival Institutions in Africa [interaktyvus]. *Journal of the Eastern and Southern Africa Regional Branch of the International Council on Archives (ESARBICA)*, 2006, no. 25, p. 139–162 [žiūrėta 2012 m. rugpjūčio 1 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.ajol.info/index.php/esarjo/article/view-File/31009/23251>>.

20. PERER, Dagmar. Archival Legislation for Commonwealth Countries [interaktyvus]. [žiūrėta 2012 m. rugpjūčio 1 d.]. Prieiga per internetą: <www.acarm.org/publications/Legislation.pdf>.

21. PETRAVIČIŪTĖ, Inga. Elektroninių dokumentų ilgalaikio saugojimo Europos Sąjungos valstybės politika. *Knygotyra*, 2006, t. 47, p. 243–261.

22. *Principles of Access to Archives*. International Council on Archives, Committee On Best Practices And Standards Working Group On Access [interaktyvus]. 2011 [žiūrėta 2012 m. sausio 15 d.]. Prieiga per internetą: <www.ica.org/download.php?id=1583>.

23. *Promoting Archives and Research: A Study in International Cooperation* [interaktyvus]. [žiūrėta 2011 m. spalio 15 d.]. Prieiga per internetą: <<http://archivists.metapress.com/content/4410875101q48139/fulltext.pdf>>.

24. Rekomendacija dėl asmens duomenų tvarkymo atliekant istorinį mokslinį tyrimą [interaktyvus]. [žiūrėta 2012 m. birželio 30 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.ada.lt/images/cms/File/rekomendacija%20del%20asmens%20duomenu%20tvarkymo%20mokslo%20tikslais.pdf>>.

25. *Report on archives in the enlarged European Union Increased archival cooperation in Europe: action plan* [interaktyvus]. [žiūrėta 2011 m. spalio 15 d.]. Prieiga per internetą: <http://ec.europa.eu/transparency/archival_policy/docs/arch/reportarchives_en.pdf>.

26. SEGURA, Bodil, Ulate. *Access To The Archives Of United Nations Agencies: A Ramp Study With Guidelines* [interaktyvus]. Paris, 1987 [žiūrėta 2011 m. spalio 15 d.]. Prieiga per internetą: <<http://unesdoc.unesco.org/images/0007/000728/072879eo.pdf>>.

27. SZEKELY, Ivan. The four paradigm of archival history. *Journal of Information Technology Research*, 2010, no. 3(4), p. 51–82.

28. SZEKELY, Ivan. *The fourth paradigm of archival history: The promise of eternal, universal access* [interaktyvus]. [žiūrėta 2011 m. spalio 15 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.mol.gov.hu/angol/bal_menusor/main_menu/ebna.html?set_lang=282>.

29. *Tarptautinės archyvų tarybos kongresas „Pokyčių klimatas“* [interaktyvus]. [žiūrėta 2012 m. rugpjūčio 31 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.archyvai.lt/lt/lvat/tarptautines-archyvu-tarybos-yf77.html>>.

30. VAIŠVILA, Alfonsas. *Teisės teorija*. Vilnius, 2004. 527 p.

31. VALGE, Jaak; KIBAL, Birgit. Restrictions on Access to Archives and Records in Europe: A History and the Current Situation. *Journal of the Society of Archivists* [interaktyvus]. 2007, vol. 28, no. 2, p. 193–214 [žiūrėta

2011 m. spalio 15 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00379810701611951>>.

32. Visuotinė žmogaus teisių deklaracija. *Valstybės žinios*, 2006, nr. 68-2497.

33. *World Wide Diplomatic Archives Index* [interaktyvus]. [žiūrėta 2012 m. rugpjūčio 1 d.]. Prieiga per internetą: <<http://history.state.gov/countries/archives>>.

34. БРЖОСТОВСКАЯ Н. В. *Архивы и архивное дело в иностранных государствах. Архивное дело в странах Европы и Америки в период капитализма*. Москва 1957.

35. ЦЕРТЕЛИ Г. Ф. Архивы классической древности (Греция и Рим). In *Архивные курсы. Лекции, читанные в 1918 году*. Петроград, 1920, с. 29–93.

EXPERIENCES OF ACCESS TO DOCUMENTS IN ARCHIVES

DANUTĖ KONTRIMAVIČIENĖ

Abstract

Knowing the possibilities of access to records allows to better grasp the conception of access to records itself and its development for many centuries. As early as in the 4th c. B.C., in Athens, it was possible to familiarize with documents preserved at a repository. Later on, such a practice was forgotten for centuries, and only at the end of the 18th c. A.D. access to records was enforced. In the 19th–20th centuries, archives opened their doors and started sharing the accumulated information with the public. The beginning of the 21st c. has inherited not only the technological challenges, but also the practice of access of the second half of the 20th c., which in many countries is regulated by the archival legis-

lation. The article deals with the development of access to records and the practice of access in the last decades. Various traditions and practices in different countries, as well as their legal systems provide different conditions of access to records preserved at repositories; it is important to know them in order to study records in a certain country. In the second half of the 20th c. the terms of access have been liberalized; they remain unchanged also in the 21st c., only the number of the countries that have established an open access to records or an open access after the records have been transferred to archives differs. However, in some countries, there remain restrictions of access to records, reaching 30 or even 70 years.

Įteikta 2012 m. rugpjūčio mėn.